

РОЗДІЛ 3. СОЦІАЛЬНА ПЕДАГОГІКА

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕАБІЛІТАЦІЯ СТУДЕНТІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНИМИ ПОТРЕБАМИ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

SOCIO-PSYCHOLOGICAL REHABILITATION OF STUDENTS WITH SPECIAL EDUCATIONAL NEEDS IN THE CONDITIONS OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

У статті розкриваються теоретичні основи й надаються практичні рекомендації щодо організації процесу соціально-психологічної реабілітації студентів з особливими освітніми потребами, в основу якого покладено науковий метод інтеграції; розкриваються проблеми, які виникають у студентів під час навчання в закладі вищої освіти, зокрема труднощі пересування, знижений рівень мобільності через відсутність спеціального обладнання в громадських місцях; психологічний бар'єр у спілкуванні, неготовність людей сприймати людину з інвалідністю рівною собі та небажання спілкуватися з нею; наголошується на створенні інклюзивного середовища закладу вищої освіти для студентів з особливими потребами шляхом інтеграції навчальної, виховної, соціокультурної діяльності й соціально-психологічної реабілітації.

Визначено технологію соціально-психологічної реабілітації як систему організаційних прийомів і методів дії психотерапевтичними засобами та культурно-розважальної діяльності або надання послуг людям з інвалідністю, які використовуються з метою надання їм допомоги у відновленні, компенсації порушеної або втраченої здатності до діяльності відповідно до їхніх духовних інтересів, потреб і потенційних можливостей, що є основним чинником інтеграції студентів з особливими освітніми потребами в соціум. Визначено головне завдання соціально-психологічної реабілітації студентів з особливими потребами – залучення до культурних, духовно-етичних цінностей, до здорового способу життя, їх подальший гармонійний розвиток на основі включення в світ мистецтва й культури з метою адаптації в різних соціокультурних ситуаціях і змоги займатися посиленою культуротворчою діяльністю. Обґрунтовано значення методу арт-терапії, що дає змогу людині з особливими потребами виразити емоції та почуття, самої себе; активно знаходити нові форми взаємодії зі світом; знайти підтвердження своєї індивідуальності, неповторності й значущості; підняти адаптивність; стимулювати комунікацію людини з інвалідністю, розвивати практичні навички, пов'язані з культуротворчою діяльністю. Визначено основні принципи методу арт-терапії: сприяння розвитку особистості та її творчого потенціалу; визначальну терапевтичну дію мистецтва; художню творчість як прояв і переживання вну-

трішнього конфлікту людини; збагачення суб'єктивного досвіду й інтеграцію із зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною).

Надається характеристика окремим видам соціально-психологічної реабілітації, які включені в індивідуальну програму соціально-педагогічного супроводу та освіти студентів з особливими освітніми потребами: арт-терапії, музикотерапії, бібліотерапії, фототерапії.

Ключові слова: соціально-психологічна реабілітація, студент з особливими освітніми потребами, соціально-педагогічний супровід, арт-терапія, музикотерапія, бібліотерапія, фототерапія.

The article reveals the theoretical foundations and practical recommendations of the process of socio-psychological rehabilitation of students with special educational needs, which is based on the scientific method of integration; the problems that students encounter during their studies at a higher education institution are revealed, in particular difficulties in moving, a reduced level of mobility due to the lack of special equipment in public places; psychological barrier in communication, people's unwillingness to perceive a person with a disability as an equal to themselves and unwillingness to communicate with him; emphasis is placed on creating an inclusive environment for higher education institutions for students with special educational needs through the integration of educational, educational, sociocultural activities and socio-psychological rehabilitation; technology of socio-psychological rehabilitation is defined as a system of specially organizational techniques and methods for influencing the personality of a student with a disability by means of psychotherapeutic and cultural-recreational activities in order to provide them with socio-psychological services and to help them recover, compensate for their impaired or lost ability to work in accordance with their spiritual interests, needs and potentialities, which is the main factor in graces of students with special educational needs in society; the characteristic is given to certain types of socio-psychological rehabilitation, which were included in the individual program of socio-pedagogical support for students with special educational needs: art therapy, music therapy, bibliotherapy, phototherapy.

Key words: social and psychological rehabilitation, a student with special educational needs, social and pedagogical support, art therapy, music therapy, bibliotherapy, phototherapy.

УДК 37. 211.24

DOI <https://doi.org/10.32843/2663-6085-2019-17-1-42>

Вікторова Л.В.,

докт. пед. наук, професор,
завідувач кафедри соціальної роботи та реабілітації
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Роганов М.М.,

викладач кафедри соціальної роботи та реабілітації
Національного університету біоресурсів і природокористування України

Постановка проблеми в загальному вигляді.

Робота з людьми, що мають обмежені можливості здоров'я, є одним із гострих питань у соціальній

політиці будь-якої держави. Проголошення принципу рівності дало змогу особам з обмеженими можливостями повноцінно користуватися всіма

правами, якими користуються здорові люди. У них з'явилося право на все: навчання, працевлаштування, медичне забезпечення, психологічну допомогу тощо. Тому створення сприятливих умов для інтеграції таких людей у суспільство належить до першочергових завдань України. Особливо це стосується молоді з особливими освітніми потребами.

Права людей з обмеженням життєдіяльності захищені в низці правових документів, зокрема в Конвенції Асамблеї ООН про права інвалідів підкреслюється, що держави повинні використовувати всі засоби так, щоб кожний індивідуум мав рівні можливості для участі в житті суспільства [1].

Відповідно до Конституції України та законодавчих актів, наша держава повинна забезпечувати для людей з особливими потребами відповідно до їхніх бажань та інтересів доступність і безоплатність освіти в державних і комунальних навчальних закладах на рівні, що відповідає індивідуальним здібностям і можливостям [2].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми соціалізації та інтеграції людей з особливими освітніми потребами в умовах освітніх установ вивчали такі вчені, як О. Безпалько, А. Колупаєва, К. Кольченко, Н. Коляда, Л. Миськів, П. Таланчук, В. Тесленко, С. Харченко, Ф. Шандор, А. Шевцов та ін.

Зокрема, П. Таланчук, обґрунтовуючи супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому просторі, підкреслює, що з метою більш ефективної інтеграції в суспільство молоді людини з інвалідністю – спеціаліста з вищою освітою, варто розробляти, впроваджувати й адаптувати інноваційні методи й технології соціальної та психологічної реабілітації [3].

Аналізуючи правові проблеми інклюзивної освіти України та спираючись на Закон України «Про вищу освіту» (2014), Л. Миськів зазначає, що навчальні заклади зобов'язані створити й забезпечити рівні умови доступу до вищої освіти, у тому числі забезпечити осіб з особливими освітніми потребами спеціальним навчально-реабілітаційним супроводом і створити для них вільний доступ до інфраструктури ВНЗ з урахуванням обмежень життєдіяльності, зумовлених станом здоров'я [4].

У цьому контексті практичне вирішення питань соціально-психологічної реабілітації студентів з особливими потребами в умовах інтегрованого навчання у вищому навчальному закладі видається дуже важливим та актуальним завданням. З метою найефективнішої інтеграції в суспільство молоді людини з інвалідністю – спеціаліста з вищою освітою, варто розробляти, впроваджувати й адаптувати інноваційні методології й технології цього напрямку соціальної реабілітації.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Соціально-психологічна реабілітація становить важливий елемент освіт-

ньо-реабілітаційної діяльності, що задовольняє потребу студентів з інвалідністю в отриманні інформації у сфері соціокультурних послуг, у доступних видах культуротворчої діяльності. На цьому наголошують сучасні вчені: О. Безпалько [5], І. Зверева [5], Н. Пахомова [6], А. Шевцов [7].

Аналізуючи вітчизняне законодавство, Н. Гусак зазначає, що цілісного розуміння соціальної реабілітації немає як серед науковців, так і серед практиків, які послуговуються законодавством України. Поняття «соціально-психологічна реабілітація» характеризує в узагальненому вигляді процес засвоєння індивідом певної системи знань, норм, цінностей, установок, зразків поведінки, які входять у поняття культури, властивої соціальній групі й суспільству загалом, і дають змогу функціонувати індивідууму як активному суб'єкту суспільних відносин [8].

За визначенням О. Кравченко, під соціально-психологічною реабілітацією людини з обмеженнями життєдіяльності варто розуміти комплекс заходів та умов, що дають їй змогу адаптуватися в стандартних соціокультурних ситуаціях: займатися посиленою культуротворчою діяльністю; знаходити й використовувати потрібну для практичної діяльності інформацію; адекватно брати участь у ситуаціях спілкування й користування доступними засобами масової інформації, книгами, тобто розширювати свої можливості інтеграції у звичайне соціокультурне життя [9].

Інші науковці визначають соціально-психологічну реабілітацію людини з інвалідністю як комплекс заходів, спрямованих на створення або поновлення механізмів, що сприяють постійному внутрішньому зростанню, розвитку й загалом відновленню культурного статусу людини з інвалідністю як особистості [10; 11].

Метою статті є розкрити особливості соціально-психологічної реабілітації студентів з особливими освітніми потребами на прикладі використання методу арт-терапії.

Виклад основного матеріалу. Життя людей з інвалідністю насамперед формується ними самими, їхня соціальна комунікація, рекреація, соціалізація не можуть бути привнесені зовні, тому основна спрямованість соціально-психологічної реабілітації повинна сприяти стимуляції молодих людей з інвалідністю до активних форм рекреації (процеси відновлення життєвих сил і здоров'я людей за допомогою організації творчих форм активності), що сприятиме їхній ефективній соціалізації.

Соціально-психологічна реабілітація людей з інвалідністю є складним, багаторівневим процесом. Цей процес зумовлений не тільки особистісними й соціальними потребами людини з особливими потребами, а також ставленням до цієї категорії населення з боку держави, суспільства і

його соціальних інституцій. У кризових ситуаціях стан інвалідів погіршується, вони гостріше відчувають свою залежність, безпорадність, самотність. Тому проведення заходів із соціально-психологічної реабілітації оптимізує умови життєдіяльності людей з інвалідністю, допомагає якнайповніше використовувати й розвивати власні потенційні здібності щодо адаптації до нових реалій, подальшого працевлаштування та подолання різних соціальних проблем. Неодмінною умовою соціальної реабілітації є культурна самоактуалізація особистості, її активна робота над своїм культурно-духовним удосконаленням, а головною метою соціально-психологічної реабілітації є психофізичне й емоційне оздоровлення та культурно-духовний розвиток людини з обмеженими можливостями.

Безумовно, в процесі професійної освіти величезну роль відіграє й соціокультурний аспект, зумовлений історичними формами і традиціями, які склалися в різних культурах, регіонах і соціальних системах. Варто враховувати той несуттєвий факт, що будь-які реабілітаційні проекти, програми, технології, які пов'язані із соціокультурною тематикою, маючи на меті своє цільове призначення, не можуть ігнорувати особливості природного культурного середовища, духовних цінностей, потреб та інтересів цих людей, їхню культурну самобутність. У таких умовах необхідно використовувати технології соціально-психологічної реабілітації як резерв, що призводить до соціальної самоорганізації як студентів, що навчаються у вищій освітній установі, так і випускників.

Технологія соціально-психологічної реабілітації – це система організаційних прийомів і методів дії засобами культурно-розважальної діяльності або надання послуг людям з інвалідністю, які використовуються з метою надання їм допомоги у відновленні, компенсації порушеної або втраченої здатності до діяльності відповідно до їхніх духовних інтересів, потреб і потенційних можливостей, є основним чинником інтеграції молоді людини з інвалідністю в соціум.

Розглянемо один із ефективних методів соціально-психологічної реабілітації студентів з особливими потребами, який включений в освітньо-виховний процес ВЗО, – арт-терапію (ізотерапію, музикотерапію, бібліотерапію, фототерапію), що застосовано нами в інтегрованих групах навчання.

Одним із найважливіших завдань соціально-психологічної реабілітації є розвиток цілісної особистості, виявлення її особистісних смислів через творчість, на цій основі відновлення порушених зв'язків між відчуттями й розумом. Арт-терапія, що використовує для цього мову мистецтва, робить це найкращим чином.

Інтеграція різних психічних функцій активізує весь творчий потенціал людини для цілеспрямованої реконструкції особистості. Людина відкриває

загальні закономірності творчого процесу як у мистецтві, так і в житті, і поступово два поняття поєднуються в одне – мистецтво жити, тобто вміння складати з мозаїки подій, явищ, уявлень цілісну картину навколишнього світу, вносити порядок і гармонію до хаосу і робити з нього те, що має сенс.

Останнім часом арт-терапія все ширше використовується в соціально-культурній сфері та сфері освіти, включаючись у діяльність установ з обслуговування тих або інших категорій громадян, реабілітаційних установ, центрів психічного здоров'я. Незважаючи на тісний зв'язок із лікувальною практикою, арт-терапія в багатьох випадках має переважно психофізіологічну, соціалізуючу, розвивальну спрямованість. А для студентів з особливими потребами доцільність методу арт-терапії розкривається в способах самовираження і спілкування, адже деякі види активності людини вимагають роботи саме правої півкулі – творчість, інтуїція, культурна освіта. Проте багато психічних і деякі фізичні відхилення роблять молоду людину з інвалідністю пасивною: коло її інтересів стає вузьким, потреба в активній взаємодії зі світом знижується. У результаті знижується й здібність до адаптації; вона занурюється у внутрішній світ і вважає, що не зможе знайти вихід із ситуації, що склалася.

І саме в цьому допомагають методи арт-терапії, бо саме вони дають змогу людині з обмеженнями життєдіяльності виразити емоції й почуття, пов'язані з переживаннями своїх проблем, самої себе; активно знаходити нові форм взаємодії зі світом; знайти підтвердження своєї індивідуальності, неповторності і значущості; підняти адаптивність, набутти гнучкості [12].

Коли людина з інвалідністю займається творчістю, вона винаходить нові й нові способи вираження своїх емоцій, несвідомо нові й нові способи спілкування зі світом, адже для методів арт-терапії характерне те, що в центрі уваги знаходиться не стільки витвір мистецтва, скільки конкретна й унікальна особистість автора з її потребами, мотивами, цінностями і стереотипами.

Основний акцент в арт-терапії робиться також на стимулюванні комунікації людини з інвалідністю, розвитку в неї практичних навичок, зокрема пов'язаних із культуротворчою діяльністю. Завданнями такої роботи є також подолання соціальної відчуженості, освоєння людиною з інвалідністю більш адаптивних форм поведінки (зокрема в ситуації конфлікту), вираження нею своїх переживань, робота над проблемами, характерними для неї, підвищення самооцінки і зміцнення її ідентичності, розвиток творчого потенціалу, особистісне «зростання» тощо.

Використовуючи методи арт-терапії в роботі, ми спиралися на основні її принципи: арт-терапія – це засіб розвитку особистості і її творчого потен-

ціалу; мистецтво володіє цілющою дією, художня творчість дає можливість виразити й пережити внутрішні конфлікти, воно є засобом збагачення суб'єктивного досвіду, на першому місці – терапевтичні, виховні, творчі цілі; виражаючи зміст власного внутрішнього світу у візуальній формі, людина поступово рухається до їх усвідомлення. У заняттях арт-терапією більш важливий сам процес творчості, щирість, повнота самовираження, розширення особистого досвіду, самопізнання, внутрішня інтеграція особистості (різних її аспектів і компонентів) та інтеграція із зовнішньою реальністю (соціальною, етнічною, культурною).

Одним із напрямів арт-терапії, який успішно застосований у роботі в інтегрованих групах, була *фототерапія*, що в роботі зі студентами з інвалідністю сприяла розвитку та гармонізації їхньої особистості, вирішуючи при цьому й певні педагогічні завдання з виховання культури. Мистецтво фотографії само по собі багатогранне, проте в будь-якому разі в його основі лежить створення художніх образів. Це дає змогу розглядати фотографію як одну з форм візуального мистецтва. З одного боку, це робить її складнішою для освоєння й у якомусь сенсі обмежує спонтанність і творчу свободу. З іншого боку, це надає додаткові можливості для творчого самовираження, пов'язані, зокрема, з можливістю варіювання їх формату й кольоровості, створення особливих візуальних ефектів, а з розвитком цифрової фотографії – трансформації й корегування образів, адже мистецтво фотографії, як одна з форм художньої творчості, безумовно, може бути засобом збагачення суб'єктивного досвіду та давати людині можливість наново відтворювати, варіювати й диференціювати його. Воно орієнтовано на вираження різного змісту внутрішнього світу людини з інвалідністю, і досягнення завдяки цьому змін у структурі власного досвіду, в установках і в поглядах на себе й навколишній світ. Робота з фототерапії проводилася в таких напрямках: створення фото-автопортретів; робота з фотопортретами, створеними за допомогою близьких студенту з інвалідністю людей; робота з іншими фотографічними образами, створеними студентом, а також робота з сімейними альбомами й іншими біографічними фотоматеріалами. Як інструмент вивчення внутрішнього світу, фотографія, завдяки своїм трансформативним можливостям дала змогу критично оцінити власні форми поведінки, а також освоїти й використовувати нові.

Ефективним інтеграційним методом відновлення, зміцнення і збереження фізичного, психічного та духовного здоров'я людини визнана *музична терапія*. Лікувальна дія музики на організм людини відома з давніх часів, адже музика є загальнозрозумілою мовою, що складається з універсальних компонентів і має творчо організуючі

й емоційні якості. Музикотерапія є найбільш стародавньою і природною формою корекції емоційних станів, допомагає зняти накопичене психічне напруження, заспокоїтися, зосередитися. Крім того, будь-яка людина здатна виразити себе, свої відчуття і свій стан за допомогою мелодії, звуків, рухів. Трапляється так, що для деяких людей – це єдиний спосіб заявити про себе як про творчу особистість. До найпопулярніших напрямів музикотерапії належать вокалотерапія; музично-педагогічна реабілітація; музикотерапія за методом Нордоффа-Робінса; аналітична музикотерапія й активна музикопсихотерапія; онтопсихологічна музикотерапія за А. Монгетті. Музична терапія – це контрольоване використання музики в соціально-психологічній реабілітації, освіті й вихованні людей, які страждають від соматичних і психічних захворювань. Вона є одним із засобів підвищення соціальної активності й комунікативних здібностей особистості. Крім того, це засіб корекції функціонально-рухових, психогенних і соціальних відхилень, є активним джерелом оздоровлення емоційної та вольової сфер особистості.

Останніми роками помітно зріс інтерес фахівців до механізму дії музики на людину з обмеженими можливостями здоров'я. Як психологічні механізми корегувальної дії музикотерапії указують катарсис – емоційну розрядку, регулювання емоційного стану; усвідомлення власних переживань; усунення конфронтації із життєвими проблемами; придбання нових засобів емоційної експресії. Тобто сучасна спеціальна психологія й педагогіка значною мірою орієнтовані на використання в корегувальній роботі музикотерапії як важливого засобу виховання гармонійної особистості людини з проблемами, її подальшого культурного розвитку [13].

Отже, арт-терапія як оригінальний напрям у соціально-культурній діяльності свідчить про невичерпний творчий потенціал, закладений у кожній людині, що дає можливість використання цього потенціалу з метою досягнення душевного здоров'я, внутрішнього благополуччя й гармонії з тими, хто оточує.

Висновки. Отже соціально-психологічна реабілітація позитивно впливає на людей з інвалідністю всіх вікових і соціальних груп, але особливе значення вона має для студентів, що навчаються в інклюзивному освітньому середовищі ЗВО. Стосовно цієї категорії осіб головне завдання цього реабілітаційного напрямку діяльності – залучення молоді до культурних, духовно-етичних цінностей, до здорового способу життя, їхній подальший гармонійний розвиток на основі включення у світ мистецтва й культури. В основу розроблення технології соціально-психологічної реабілітації за допомогою методу арт-терапії покладена ідея вільної, гармонійно розвиненої особистості, яка

орієнтована на духовно-етичні цінності й прагне до постійного самовизначення, самовдосконалення, а також до визнання важливої ролі мистецтва та культури в духовному розвитку студента з особливими потребами як засобу розвитку різноманітних життєвих пізнавальних навичок, підвищення самооцінки особистості, можливість її творчого самовираження.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Конвенція Асамблеї ООН про права інвалідів, 2006 р. URL: <http://grombezpeka.org.ua/laws/international-humanrights>.
2. Про затвердження Концепції розвитку інклюзивного навчання : Наказ МОН України від 01.10.2010 № 912. URL: http://osvita.ua/legislation/Ser_osv/9189/.
3. Таланчук П.М., Кольченко К.О., Нікуліна Г.Ф. Супровід навчання студентів з особливими потребами в інтегрованому освітньому просторі : навч.-метод. посіб. Київ : Соцінформ, 2004. 128 с.
4. Миськів Л.І. Правові проблеми інклюзивної освіти України : монографія. Харків : Ніка Нова, 2014. 454 с.
5. Соціальна робота з людьми з особливими потребами : метод. рекомендації для тренера / авт.-упоряд. О.В. Безпалько та ін. ; ред. І.Д. Зверева. Київ : Науковий світ, 2002. 55 с.
6. Спеціальна освіта і соціальна робота: теорія і практика підготовки фахівців : монографія / за заг. ред. Н.Г. Пахомової, В.А. Погребняка. Полтава : АСМІ, 2017. 247 с.
7. Шевцов А.Г. Сучасні проблеми освіти і професійної реабілітації людей з вадами здоров'я : монографія. Київ : Соцінформ, 2004. 200 с.
8. Гусак Н.Є. Розвиток законодавства України про соціальну реабілітацію. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2014. № 1–2. С. 30–43.
9. Кравченко О.О. Соціальна реабілітація осіб з інвалідністю: погляд у минуле та перспективи сьогодення. *European humanities studies: State and Society*. 2017. № 2. S. 130–142.
10. Давиденко Г.В. Включення людей з інвалідністю в суспільне життя та освітній процес: шляхи оптимізації. *Наукові записки. Серія «Педагогічні науки»* : зб. наук. пр. / РВВ КДПУ ім. В. Винниченка. 2015. Вип. 135. С. 93–96.
11. Крисюк Г.Я. Психологічні особливості соціалізації студентської молоді. *Проблеми загальної та педагогічної психології* : зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПНУ. Київ, 2009. Т. XI. Ч. 1. 620 с.
12. Вознесенська О. Арт-терапія в роботі практичного психолога: використання арт-технологій в освіті. Київ, 2007. 120 с.
13. Пузич І.Я. Музика і здоров'я. *Науковий світ*. 2002. № 8. С. 28–29.